

VERRE FORTEN, VREEMDE KUSTEN

Nederlandse verdedigingswerken overzee

Onder redactie van

Kees Ampt, Ad Littel en Edwin Paar

Source reference:

Ampt, K., Littel, A. & E. Paar (eds.) 2017: *Verre forten, Vreemde kusten*, Leiden: Sidestone Press.

SIDESTONE PRESS

This is a free offprint – as with all our publications the entire book is freely accessible on our website, where you can also buy a printed copy or pdf E-book.

WWW.SIDESTONE.COM

© 2017 Individuele auteurs

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Vormgeving binnenwerk en omslag: Sidestone Press
Schilderij omslag: Gezicht op Cochin aan de kust van Malabar in India, Johannes
Vingboons (toegeschreven aan), ca. 1662 - 1663
Tekening schutblad voor: Nederlanders over zee 1600-1975 (Sjouke Elgersma)
Tekening schutblad achter: Routekaart VOC/WIC (Sjouke Elgersma)

De redactie heeft alle mogelijke moeite gedaan om de rechthebbenden van de gebruikte afbeeldingen te benaderen voor het vragen van toestemming. In incidentele gevallen waar dat niet is gelukt verzoeken we eventuele rechthebbenden aan te nemen dat we volledig te goeder trouw hebben gehandeld.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van:
Het Hendrik Mullerfonds
De P.W. Janssen's Friesche Stichting

De afkortingen gebruikt in de onderschriften bij de afbeeldingen verwijzen naar de volgende bronnen:

KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
NL-HaNA	Nationaal Archief
NMM	Nationaal Militair Museum
RKD	RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis

ISBN 978-90-8890-449-3 (hardcover)
ISBN 978-90-8890-450-9 (PDF e-book)

na
nationaal archief

**SHARED
CULTURAL
HERITAGE**

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding Kees Ampt, Ad Littel & Edwin Paar	9
Nederlandse forten in Azië (1600-1949) Hans Bonke	15
Nederlandse forten in ‘de West’ Oscar F. Hefting	35
Fort Nassau aan de Goudkust (Ghana) Hans van Westing	51
De interesse van de VOC in de Oost-Afrikaanse kust Daan Lavies	67
VOC vestingbouw op Ceylon en Mauritius, een historisch-archeologisch perspectief Ranjith M. Jayasena & Pieter M. Floore	85
Vergeefse voorstellen: de projecten tot verbetering van de fortificaties van Colombo, Galle en Trincomalee 1785-1790 Erik Odegard	117
Het Nederlandse fort Tuticorijn in Tamil-Nadu, Zuid-India Gerard W. Grimm	139
Tegen een Europese vijand. Het Defensiestelsel Van den Bosch / Van der Wijck op Java 1830 – 1870 Hans Bonke	151
De in fortificaties opgestelde artillerie van de VOC John R. Verbeek	185
Nederlandse vestingwerken en de oorlog in Brazilië Edwin Paar	225
Bij hoog en bij laag. Portugese en Nederlandse bouwtradities ontmoeten elkaar in koloniaal Brazilië (1500-1654) Oscar F. Hefting	255

Fort Orange aan de Wiapoca	273
Martijn van den Bel & Lodewijk Hulsman	
Colonial Dutch Forts in New Netherland	287
Paul R. Huey	
Elvas, een ‘Nederlands’ vestingstadje in Portugal	333
Edwin Paar	
Glossarium	379
Curriculum Vitae auteurs	383
Abstracts	387
Index	397

Termen verklaard in het glossarium zijn in de teksten voorzien van een *.
Dit in het algemeen bij de eerste keer dat ze in een artikel of bladzijde voorkomen.
Voetnoten zijn genummerd a, b, c en eindnoten 1, 2, 3.

Bij hoog en bij laag

Portugese en Nederlandse bouwtradities ontmoeten elkaar in koloniaal Brazilië (1500-1654)

Oscar F. Hefting

Inleiding

Toen Christoffel Columbus in 1492 Amerika ontdekte voor de ‘Spaanse Kroon’ dienden zich nieuwe mogelijkheden aan voor handelaren en avonturiers. De omvang van deze ‘Nieuwe Wereld’ was nog niet bekend. De twee grote zeevarende mogendheden van die tijd, Spanje en Portugal, verdeelden in 1493 bij voorbaat de buit en meteen maar de rest van de wereld. Paus Alexander VI trad hierbij als scheidsrechter op. Het jaar erna werd in het Spaanse plaatsje Tordesillas de uiteindelijke verdeling vastgelegd. Spanje kreeg de zeggenschap over alle gebieden ten westen van de meridiaan die op 370 *lega's* (ca. 600 km) westelijk van de Kaapverdische eilanden liep. Portugal kreeg het gebied ten oosten hiervan toebedeeld, wat neerkwam op het Atlantische gebied en de bezittingen in de Oost.

Dankzij dit Verdrag van Tordesillas kon Portugal zich het gebied van het tegenwoordige Brazilië toe-eigenen. Om het immense gebied in te vullen werd het door de koning in vijftien *Capitanias* verdeeld en werd in elk van deze deelstaten een gouverneur aangesteld. Hoofdstad van Brazilië werd São Salvador aan de *Baía de Todos os Santos* (Allerheiligenbaai). Er waren enkele Europese landen die het met deze verdeling van de wereld niet eens waren en expedities naar het gebied stuurden. In het begin van de 16^e eeuw trachtten de Fransen vaste voet aan de grond te krijgen door kleine handelsposten langs de kust te stichten. Aangezien het voor de Portugezen onmogelijk was de lange kustlijn van 8000 km te beheersen konden deze posten vaak enige tijd ongestoord bestaan. Hier werd handel gedreven met de indianen in brazielhout, kruiden en specerijen. Tussen 1612 en 1615 hadden de Fransen zelfs even een kleine kolonie in de noordelijke deelstaat Maranhão.

Vanaf het eind van de 16^e eeuw stichtten Nederlanders, Engelsen en Ieren aan de monding van de Amazone versterkte handelsposten om met de indianen te handelen. In 2002 meldde de in 2003 overleden bodemkundige Wim Sombroek dat hij aanwijzingen had gevonden voor de locaties van twee van deze forten, fort Oranje en fort Nassau langs de oever van de *Rio Xingu*, een zijarm van de Amazone verder in het binnenland. Een oriëntatiecampagne van het onderzoeksteam voor

de *Atlas of Dutch Brazil* heeft in 2008 deze twee plekken waarschijnlijk teruggevonden en zal hier nader onderzoek verrichten.^a In 1616 verzamelden de Portugezen moed en krachten om deze Noord-Europeanen uit de Amazonedelta te verdrijven en bouwden aan de zuidkant van de monding van de Rio Xingu in Belém (Pará) een fort. Van hieruit werden diverse militaire expedities uitgestuurd en binnen tien jaar hadden zij het gebied onder controle. Deze rust bleef zo tot de Nederlanders het groter gingen aanpakken en enkele jaren later een invasievloot de oceaan overstuurden om heel Brazilië te veroveren.

Portugese bouwtradities

Portugal is het meest westelijke land van continentaal Europa. Het land grenst in het noorden en oosten aan Spanje en ligt verder aan de Atlantische Oceaan. Het land is grofweg verdeeld in een hoger gelegen bergachtig gebied ten noorden van de rivier de Taag, en een lager gelegen zuidelijk deel.³⁹⁰ Natuursteen, zoals graniet, lei- en kalksteen, is rijkelijk voorhanden en is sinds de oudheid het belangrijkste bouw materiaal voor kastelen, huizen, bruggen en wegen.

De oorspronkelijke Iberische bevolking werd in de loop der eeuwen overspoeld door Keltische, Griekse, Foenicische, Romeinse en Moorse invloeden. Van oudsher trok de bevolking zich in tijden van dreiging terug op hoger gelegen plaatsen. Hier werden de eerste primitieve militaire versterkingen gebouwd. Van vroege nederzettingen uit het eerste millennium voor Christus, genaamd *citânias* of *castros*, zijn in Noord-Portugal nog mooie voorbeelden te zien. Hierbij leefden de bewoners in huizen, gemaakt van opgestapelde natuurstenen, binnen primitieve ommuringen. De Portugese archeoloog Martins Sarmiento specialiseerde zich in het onderwerp en ontdekte in 1875 onder andere de indrukwekkende resten van de *citânia de Briteiros*.³⁹¹ Het was een door drie muren omgeven nederzetting met huizen en straten.

Toen de Romeinen in de eerste eeuw voor Christus *Lusitania*, zoals zij Portugal noemden, binnenvielen, konden zij pas na een langdurige guerrillastrijd het noorden veroveren. Van oudsher was dit gebied lastig te veroveren, omdat het moeilijk toegankelijk was. Ook de Romeinen bouwden hun versterkingen op bergtoppen. Van hieruit had je een goed overzicht

en een militair voordeel op de tegenstander. Deze locaties vormden veelal een basis voor middeleeuwse kastelen. In de 9^e eeuw begonnen aanvallen van Noormannen op de kust, die een grote invloed hadden op de ontwikkelingen van de stedenbouw. Afgezien van de vissers en handelaren verhuisden velen naar het veiligere achterland. Ze bouwden hun huizen tegen de veilige kasteelmuren van de landeigenaren en na verloop van tijd werden deze huizen ook weer ommuurd, zodat versterkte steden ontstonden.

In 1143 werd aanvoerder Afonso Henriques door strijd, huwelijk en vererving, koning D. Afonso I^b van een Portugees koninkrijk, onafhankelijk van Castilië. Hij ging voor in het heroveren van Portugal op de Moslims, de *Reconquista*. Vanuit het moeilijk begaanbare en bergachtige Noorden werd de strijd ingeleid en hier werden dan ook grote kastelen gebouwd. Een slotgracht was in vele gevallen niet nodig omdat de rotsen waarop het kasteel werd gebouwd al een groot obstakel voor de aanvaller vormden. Toen in 1249 het laatste moslimbolwerk Faro werd veroverd, kwam er een periode van rust en bloei in het land. Langzaam maar zeker werden ook weer boerderijen en dorpjes op het platteland gebouwd. Een mooi overzicht van nederzettingen uit het begin van de 16^e eeuw in Portugal is te zien in het *Livro das Fortalezas* van Duarte de Armas^c, bewerkt door João de Almeida.³⁹² In dit overzicht van forten en vestingen langs de Spaanse grens is te zien hoe de meeste steden op hoogtes zijn gebouwd.

Vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw doen bouwmethodes volgens het Oud-Italiaans stelsel hun intrede. Om de dode hoek tussen de courtine* en de middeleeuwse ronde en vierkante torens te vermijden werden kleinere bastions met teruggetrokken flanken bedacht. Het in 1556 gebouwde *Forte de São Julião da Barra* in Oeiras, aan de monding van de Taag, laat deze nieuwe invloed zien. Vanaf de 17^e eeuw zien we dat er onder invloed van Nederlandse ingenieurs werd meegegaan met de tijd en vestingwerken volgens het Oud-Nederlands stelsel werden gebouwd. Deze bouwwijze wordt gekenmerkt door aarden wallen, grachten en bastions met rechte flanken die haaks op de courtines staan.³⁹³ In Portugal werd dit aan de lokale omstandigheden aangepast. De vulling van

a Resultaten worden verwerkt in www.newhollandfoundation.nl en www.atlasofmutualheritage.nl.

b *Dom* is de titel voor Portugese koningen en hoge adel, veelal afgekort tot D.

c In oudere bronnen wordt ook wel Duarte Darmas of Duarte d'Armas geschreven.

de muren bestond hier uit aarde en losse materialen maar de buitenbekleding bleef traditiegetrouw van natuursteen. De vestingstad Elvas aan de Spaanse grens is een mooi voorbeeld hiervan.³⁹⁴ Waar het van economisch belang was, zoals bij havenplaatsen, werden verdedigingswerken aan zee gebouwd, liefst op een hoger gelegen klif zoals Sagres.³⁹⁵ In Lagos, eveneens aan de zuidkust van Portugal, staat het vierkante *Forte da Ponta da Bandeira* uit 1679-1690 met de fundamenten op het strand.³⁹⁶ Ook was er ervaring met het bouwen van forten midden in zee. De *Torre de Belém* uit 1519 in de haven van Lissabon is een mooi voorbeeld van een middeleeuws verdedigingswerk gebouwd om de schepen in de haven te beschermen.³⁹⁷ In de monding van de Taag werd later ook een toren gebouwd, het *Forte de São Lourenço* of de *Torre de Bugio*.³⁹⁸ Samen met het eerder genoemde *Forte de São Julião da Barra* in Oeiras moest dit zeefort de ingang van deze rivier beveiligen.

Blik naar buiten

Aangezien Portugal niet in de directe invloedssfeer van de Middellandse Zee-landen ligt, heeft het zich op een geheel eigen wijze kunnen ontwikkelen. Portugals blik was meer naar de open zee gericht en dit heeft de geschiedenis van het land bepaald. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat zij zich meer hebben gericht op de Atlantische eilanden en de Afrikaanse kust. Prins Hendrik de Zeevaarder (1394-1460), gaf in 1415 met de verovering van Ceuta op de Noord-Afrikaanse kust de aanzet tot een overzees rijk. Stapsgewijs werd de Afrikaanse kust ontdekt: Kaap Bojador (1434) en Kongo (1483). Ten slotte lukte het Bartolomeu Dias om in 1487 Kaap de Goede Hoop te ronden, waardoor de zeeweg naar Azië open lag. Vasco da Gama bereikte in 1498 Calicut in India. Vervolgens werden Goa (1510), Malakka (1511), de Molukken (1512/1513), Japan (1542) en Macau (1557) bereikt. In de Atlantische Oceaan werden Madeira (1419), de Azoren (1427), de Kaapverdische eilanden (1460) en Brazilië (1500) op de kaart gezet. Op deze plaatsen werden handelsposten en forten gebouwd, waardoor een wereldwijd handelsnetwerk ontstond. De forten, gebouwd in de laat 15^e en eerste helft van de 16^e eeuw, zagen er uit als de Portugese middeleeuwse kastelen met hoge muren gemaakt van natuursteen. Het oudste deel van kasteel *São Jorge da Mina* (1485) op de Goudkust, het huidige Ghana, is hier een indrukwekkend voorbeeld van. Ook *Fort Toluco*

Afb. 2. Castelo São Jorge torent boven Lissabon uit. (foto: auteur).

(1510), gebouwd op een heuvel op het Indonesische eiland Ternate, ziet eruit als een middeleeuws kasteel, compleet met ronde hoektorens. Pas na de introductie van het Oud-Italiaans stelsel worden vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw gebastioneerde forten door de Portugezen over de wereld verspreid.

Aangezien de Portugezen hun bouwwerken met duurzaam materiaal zoals natuursteen maakten, zijn tegenwoordig nog veel van deze kastelen en vestingwerken in het landschap terug te vinden. Over het algemeen worden de kastelen in Portugal goed onderhouden en staan ze open voor geïnteresseerden en toeristen.³⁹⁹ Het *Castelo de São Jorge*, gemaakt van grote blokken natuursteen, rijst hoog boven Lissabon uit en laat een opeenstapeling van de Portugese bouwtradities zien. Hiermee is het een mooi voorbeeld van de Portugese invalshoek van dit artikel. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de heuvel vanaf de 6^e eeuw voor Christus werd bewoond.⁴⁰⁰ Naast de pre-Romeinse en Romeinse resten zijn er de constructies van de Visigothen, Moren en Christenen bovenop elkaar terug te vinden. Vanaf de 11^e eeuw is er sprake van een Moors kasteel dat pas na een lang beleg in 1147 door koning D. Afonso I werd veroverd. Het was een strategische plek met een fantastisch uitzicht over de rivier de Taag. Lissabon werd vanaf 1256 hoofdstad van Portugal en het kasteel werd de koninklijke residentie, wat het tot het einde van de 16e eeuw zou blijven. De tijd van veilige kastelen met hoge muren was sinds het gebruik van het buskruit voorbij en een nieuw koninklijk paleis werd gebouwd in de lage stad aan het *Praça do Comércio*.

Nederlandse bouwtradities

Nederland dankt zijn naam aan de lage ligging. Het gebied ligt in Noordwest-Europa, in de rivierdelta van de Rijn, Maas, Schelde en IJssel. In het oosten grenst Nederland aan Duitsland en in het zuiden aan België. Een groot deel ligt, net als Portugal, aan zee. Het huidige Nederland ligt voor 40% onder het zeespiegelniveau. De bodem bestaat grotendeels uit klei, zand en veen. Een bekende uitspraak is “*God schiep de wereld en de Nederlanders schiepen Nederland*”. De kern van waarheid in deze uitspraak is, dat er veel land gewonnen werd op het water. Nadat een dijk of dam was aangelegd in een waterrijk gebied kon het overtollige water worden weggepompt. Hierdoor ontstond een nieuw stuk grond, veelal kleigrond, die was te gebruiken voor landbouw of bebouwing. Omdat er lokaal geen natuursteen voorhanden was, heeft zich een geheel eigen bouwtraditie ontwikkeld. Voor dijken en forten werden klei en zand gebruikt. Ter versteviging en tegen verval werden op de wal diep wortelende gewassen geplant.

Steden en militaire versterkingen werden sinds de oudheid op strategische locaties op waterniveau gebouwd. Ook de Romeinen bouwden hun grensposten op strategische posities langs de rivieren. De Oude Rijn was de noordelijke buitengrens van het Romeinse Rijk ook wel genaamd de *Limes*.⁴⁰¹ Als er toch ergens hogere plaatsen waren, zoals het Kops Plateau in Nijmegen, bouwden ze hier hun verdedigingswerken. Hoe verder de Romeinen naar het westen gingen en in de rivierdelta terechtkwamen, hoe meer ze gedwongen werden op waterniveau te bouwen. Langs deze grens werden militaire versterkingen aangelegd, veelal gebouwd van palissaden, zoals *Lugdunum* (Brittenburg/Katwijk), *Castellum Matilo* (Leiden), *Castellum Traiectum* (Utrecht) en *Castra Herculis* (Arnhem).

In de Middeleeuwen werden kastelen langs waterwegen gebouwd. Gebakken klei in de vorm van bakstenen bleek steviger dan hout, zodat veel van de kastelen en huizen hiervan werden opgetrokken. Hoe hoger de muren, hoe moeilijker het voor de belegeraars was hier overheen te klimmen. Dit bleek zeer effectief in de tijd dat er met zwaard en pijl en boog werd gevochten. Kasteel Loevestein op de splitsing tussen Rijn en Lek en het Muiderslot aan de monding van de rivier de Vecht zijn hier mooie voorbeelden van. Zoals ook de meeste andere zijn bovengenoemde kastelen helemaal opgebouwd uit bakstenen.

De katholieke Spaanse vorst Karel V voegde in de eerste helft van de 16^e eeuw de Nederlanden toe aan zijn ‘rijk waar de zon nooit ondergaat’. Nadat zijn zoon Philips II in 1555 de macht overnam, ontstond er langzaam maar zeker onvrede in dit gebied. In 1568 begon er een oorlog die tachtig jaar zou duren.^d De belastingen in de Nederlanden waren hoog en oproer werd met harde hand neergeslagen. Prins Willem van Oranje Nassau (1533-1584) had zich opgeworpen tot leider van een groep opstandelingen, maar werd in 1584 vermoord. Zijn zoon en opvolger was Prins Maurits van Oranje Nassau (1567-1625). Hij reorganiseerde het leger en besteedde veel aandacht aan de landsverdediging.

Sinds buskruit werd toegepast in de oorlogsvoering, veranderde ook de bouw van de verdedigingswerken. Een welgemikt schot kon een bres in de muur veroorzaken waardoor de vijand naar binnen kon komen. Hoe hoger de muren, hoe makkelijker te raken met een kanon. De muren werden daarom lager gemaakt en in plaats van bakstenen werden nu wallen van zand of aarde opgeworpen. Een kogel veroorzaakte nu geen gat meer in de muur, maar plofte in het zand. Eén van de grote uitvoerders van verdedigingswerken was Adriaen Anthonisz uit Alkmaar. In elke ‘opstandige’ stad werd hij opgeroepen om een plan voor een nieuwe stadsverdediging te bouwen.⁴⁰² Je zou kunnen zeggen dat het beproefde systeem van een verdediging met aarden wallen het geheime wapen van de Nederlanders was, waarmee de Spaanse kogels zijn opgevangen en de vrijheid is veroverd. In 1594 heeft Simon Stevin instructies voor het bouwen van het ideale fort vastgelegd in zijn boek *Sterctenbouwing*.⁴⁰³ Hij legde hiermee de basis voor het Oud-Nederlands stelsel.⁴⁰⁴ Aangezien er nu behoefte ontstond aan ingenieurs, werd er aan de Hogeschool van Leiden een officiële opleiding gestart. Nederland was toen het laboratorium van ‘moderne’ oorlogsvoering en van heinde en verre kwamen ingenieurs een kijkje nemen. Zij zagen overal laagliggende steden beschermd door grachten en aarden wallen. Een tegenhanger van de Portugees Duarte de Armas was Joan Blaeu. Ruim een eeuw na het *Livro das Fortalezas* brengt hij het *Tonneel der steden van ’s konings Nederlanden, met hare beschrijvingen* uit.⁴⁰⁵ Hierin wordt een beeld van

d Tussen 1580-1640 werd Portugal door Spanje ingelijfd, waardoor dit land ook in oorlog kwam met de Nederlanden. De administratie over de koloniën bleef in Portugese handen.

de Nederlandse forten en vestingen gegeven op het hoogtepunt van de Gouden Eeuw.

In Nederland is nog een aantal vestingstadjes behouden, ook al omdat ze tot aan de tweede wereldoorlog aan 's lands verdediging hebben bijgedragen. Naarden en Willemstad zijn nog grotendeels intact. Daar in Nederland de forten met zachte grond werden gebouwd, zijn ook veel van de verdedigingswerken verdwenen of overbouwd. Toch zijn met opgravingen sporen van constructies teruggevonden. In Nederland hebben opgravingen aan het eind van de 20^e eeuw constructies van deze vestingbouw blootgelegd in Bourtange (Provincie Groningen).⁴⁰⁶ Het profiel komt overeen met de basis zoals opgesteld door Simon Stevin, met dien verstande dat hieraan in de 18^e eeuw nog uitbreidingen zijn toegevoegd. Via een werkgelegenheidsproject in de jaren 70 van de 20^e eeuw is een reconstructie gemaakt van het vestingstadje, zoals dat er in 1742 moet hebben uitgezien. Hoewel dit een verdedigingswerk moet voorstellen van een eeuw later, is toch een goede indruk te krijgen van een vesting in de 17^e eeuw. De bouwmethodes van poort, grachten en aarden wallen waren gedurende die eeuw gelijk gebleven.

Ook in het nabijgelegen Oudeschans is dankzij restauraties te zien hoe een vesting was opgebouwd.⁴⁰⁷ Bij restauratie van de Schans op Texel is getracht het poortgebouw aan de hand van bronnen en archeologisch onderzoek te reconstrueren. Hierbij is een constructie van bakstenen te zien die is ingebouwd in de aarden wallen. In Zuidwest-Nederland is zelfs getracht een hele 17^e eeuwse linie te reconstrueren, inclusief schansen.^e Bij Aardenburg, in de provincie Zeeland, is met de Olieschans (1604) een nabootsing van een schans uit de eerste helft van de 17^e eeuw te zien. Hierdoor kunnen we ons een inschatting maken met welke informatie Nederlandse ingenieurs naar de koloniën gingen. In Nederland is voor cultureel erfgoed de laatste jaren veel aandacht. Archeologisch onderzoek krijgt ruimte en vestingwerken uit de 17^e en 18^e eeuw worden op veel plaatsen gerestaureerd en toegankelijk gemaakt. Een aansprekend voorbeeld hiervan is de stad 's Hertogenbosch, die in 2005 tot Europese Vestingstad van het jaar is uitgeroepen.

^e Zie: www.staatsspaanselinies.nl. Op zich een onjuiste naam, er waren immers zowel Staatse als (apart) Spaanse linies, maar gebruikt voor toeristische doeleinden.

Expansiepolitiek

Door veranderingen in de politieke en militaire situatie in Europa zouden de kooplieden zich vanaf 1585 buiten Europa gaan wagen en zich ook gaan bezighouden met de overzeese handel. Waren het in het begin nog kleine compagnieën die elkaar beconcurrerden, in 1602 verenigden deze zich tot een Verenigde Oostindische Compagnie [VOC].⁴⁰⁸ In de jaren na de oprichting van de VOC ontstonden ook plannen voor het opzetten van een West-Indische Compagnie [WIC], die er uiteindelijk in 1621 kwam.

Het Oud-Nederlands vestingstelsel werd een exportproduct dat de Nederlanders in de eerste helft van de 17^e eeuw op hun overzeese reizen meenamen. Van Indonesië, Sri Lanka tot Zuid-Afrika zijn sporen van deze bouwwijze terug te vinden. Ook in de Nieuwe Wereld vestigden zich Nederlanders. Vanuit de kolonie 'Nieuw Nederland', die ongeveer de huidige staat New York (V.S.) beslaat, werd handel gedreven met de indianen, voornamelijk in bever- en ottervellen. Om zich te beschermen tegen andere Europeanen en indianen bouwden zij een fort, fort Oranje, bij het dorpje Rensselaerswijck.⁴⁰⁹ Vanwege de aanleg van een snelweg konden in 1970 enige resten van het fort worden opgegraven. Er werden resten van een houten constructie van horizontale leggers tussen verticale palen teruggevonden. Verder was de wand van de gracht verstevigd met ronde, harde keien, waarschijnlijk een aanpassing na een overstroming in 1648.⁴¹⁰ Reconstructie van het grondplan toont een vierkant fort met vier bastions, dat vergelijkbaar is met contemporaine forten in Nederland. Ook op andere plaatsen in Nieuw Nederland werden forten gebouwd. In 1625 gaf de WIC opdracht op de zuidpunt van het eiland Manhattan een groot fort met vijf bastions te bouwen, waarbinnen de stad Nieuw Amsterdam zou komen te liggen.⁴¹¹ Uiteindelijk zou het een kleiner fort met vier bastions worden, gelegen in het stadje. Een eerste versie van het fort werd volgens de instructies met aarden wallen gebouwd. Later is dit verstevigd met stenen en palissaden.⁴¹² Dat het fort ter versteviging bedekt was met gras blijkt, als in 1654 wordt genoteerd dat grazen en wroeten van koeien, paarden en varkens niet bevorderlijk was voor de kwaliteit van de verdedigingswerken.⁴¹³ Op een contemporaine afbeelding van Nieuw Amsterdam kijken we naar een Nederlands stadje. Laag gelegen aan het water, met houten en bakstenen huizen met trapgeveltjes. Het gebied zou uitgroeien tot de kolonie Nieuw Nederland, die in 1674 aan de Engelsen werd

overgedaan.⁴¹⁴ Op het eiland Sint-Maarten in het Caribische gebied bouwden de Nederlanders in 1631 fort Amsterdam. Archeologisch onderzoek in 1987 toonde aan dat het oorspronkelijke fort volgens de traditie van het Oud-Nederlands stelsel van aarden wallen was gemaakt. De Spanjaarden hebben het na hun verovering in 1634 aangepast door het, volgens de Iberische bouwtraditie te versterken met blokken natuursteen, in dit geval rifkalksteen.⁴¹⁵

De bouwtradities ontmoeten elkaar in Brazilië

In 1500 werd het tegenwoordige Brazilië voor Portugal ontdekt tijdens een expeditie onder leiding van Pedro Álvares Cabral. Op 21 april landde deze op het strand van een stadje dat tegenwoordig Porto Seguro heet, in de staat Bahia. Het nieuwe gebied kreeg de naam *Terra de Santa Cruz* ('Land van het Heilige Kruis'). Volgens het Verdrag van Tordesillas behoorde dit land toe aan Portugal. De verdelingslijn voor de Nieuwe Wereld bleek achteraf namelijk dwars over Zuid-Amerika te lopen. Hierdoor is Brazilië het enige Portugese deel van dit continent geworden. Tot de komst van de Nederlanders in de 17^e eeuw zouden de Portugezen de hegemonie in het Zuid-Atlantische gebied hebben. Portugese tradities werden meegenomen, de Rooms Katholieke kerk werd geïntroduceerd en het Portugees was de *lingua franca*. Zij richtten het nieuwe land op hun manier in en bouwden hun steden en forten over het algemeen hoog en in natuursteen, net zoals in hun vaderland.⁴¹⁶

Je zou kunnen zeggen dat Brazilië in de 16^e eeuw door de Portugezen is ingericht. De eerste dertig jaar kwamen de Portugezen echter nog niet verder dan het kustgebied. Vanaf 1530 werd Brazilië op bevel van de Portugese koning, D. João III, verdeeld in vijftien *capitanias* (districten), die onder leiding van *donatários* (districtshoofden) kwamen te staan. Twintig jaar lang hebben deze *capitanias* een relatieve economische, bestuurlijke en juridische onafhankelijkheid gehad. Op deze manier hoopte de koning het enorme gebied, met een kustlijn van meer dan 8.000 km, te kunnen ontginnen en zo de aanspraak te bekrachtigen. De eerste constructies leken meer op versterkte factorijen die, net als in Portugal, het liefst op heuvels werden gebouwd. Ter verdediging werden droge grachten gegraven en palissades gebruikt. Op de hoeken werden soms houten torens neergezet, met daarop enkele stukken geschut. Op sommige plaatsen, zoals Olinda, werden middeleeuwse stenen torens gebouwd waarin de *donatário* zijn intrek nam.⁴¹⁷

In 1549 kwam de eerste gouverneur-generaal, Tomé de Sousa, aan in São Salvador. Zijn opdracht was om het land te ontwikkelen. Hij transformeerde het kleine hooggelegen São Salvador tot de hoofdstad van het land en liet hiervoor ook de verdediging in orde maken. Er werden grachten gegraven en er werden dikke muren en bastions van *taipa* (constructie van hout en leem) om de stad gebouwd.⁴¹⁸ Hij wilde het land gaan koloniseren en bevolken en haalde hiervoor immigranten en zelfs veroordeelden uit Portugal. In de jonge kolonie werden brazielhout, katoen en tabak geproduceerd, maar het voornaamste product was suiker. In 1520 was de suikercultuur over gekomen van de Canarische eilanden en de andere Atlantische eilanden Madeira en São Tomé. Vanaf 1550 werd een intensieve exploitatie gestimuleerd. Het aantal suikerplantages nam snel toe en in 1623 waren er meer dan 350 *enghenhos* (suikerrietplantages) in Brazilië.⁴¹⁹ De Portugezen hadden voor het bewerken van de plantages grote behoefte aan arbeidskrachten en haalden slaven uit Afrika. De Goudkust (Ghana) en Angola waren hiervoor de herkomstgebieden.

Via avonturiers die aanmonsterden op Portugese schepen kwam de eerste informatie over Brazilië buiten het Iberische schiereiland.⁴²⁰ Pas ver in de 16^e eeuw zouden zich andere Europese schepen voor de kust van Brazilië vertonen. Franse kolonisten zijn de eerste 'niet-Iberiërs' die probeerden handel te drijven op Brazilië. In 1555 deed een groep kolonisten een mislukte poging om de nederzetting France Antarctique op het eilandje Ilha de Serigipe of Ilha de Villegagnon in de *Baía de Guanabara* (baai van Rio de Janeiro) op te zetten.⁴²¹ De nederzetting in Maranhão in 1612 was een tweede poging van de Fransen om in Brazilië een kolonie te stichten. Tot op heden draagt de hoofdstad van deze deelstaat de naam São Luís de Maranhão, naar Louis XIII, en herinnert zo nog aan deze korte Franse periode. Van gebouwd cultureel erfgoed van de Fransen is echter weinig overgebleven. Toen de Portugezen de Fransen uit Maranhão hadden verdreven, bouwden zij in 1616 Forte do Presépio bij Belém aan de zuidmonding van de Amazone, om hun vijanden af te schrikken.

Eind 16e eeuw gaan ook de eerste Nederlanders, gelokt door de nieuwe handelsmogelijkheden, naar Zuid-Amerika. West-Friese kooplieden gaan zout halen bij Punta Araya (Venezuela) en de Zeeuwen maken de eerste contacten op de Wilde Kust (de Guyana's) en in het Amazonegebied. Dat de eerste Nederlanders nu pas kwamen had direct te maken met de hierboven

Afb. 3. Verovering van São Salvador in Brazilië door admiraal Jacob Willekes, 1624, anoniem, naar Claes Jansz. Visscher (II), 1624. (bron: Rijksmuseum, RP-P-OB-79.373).

beschreven ontwikkelingen in de Nederlanden. Door de Tachtigjarige Oorlog wilden zij de Spanjaarden en Portugezen overal bestrijden en hun handelsposities overnemen. De belanghebbenden staken de hoofden bij elkaar en er werd een *groot desseyn* opgesteld.⁴²² Het plan was om een Zuid-Atlantisch imperium te stichten, liggend tussen Zuid-Amerika en West-Afrika. Naar voorbeeld van de VOC werd ernaar gestreefd monopolies op een product te krijgen. Hiermee kon je als compagnie de prijzen reguleren. In de Oost, op de Molukken, was dit gelukt met de alleenhandel op nootmuskat en foelie. In de West werd getracht dit te evenaren met suiker. Het grootste deel van de suikerproductie vond plaats in Brazilië en was vooralsnog in handen van de Portugezen.

Er werd een vloot uitgerust om de hoofdstad van Portugees Brazilië, São Salvador de Bahia te veroveren. Op 8 mei 1624 kwamen de troepen, onder leiding van

admiraal Jacob Willekens, aan in de Baía de Todos os Santos en werd de hooggelegen stad veroverd. De inwoners verlieten grotendeels de stad. Onder leiding van bisschop D. Marcos Teixeira werd er de volgende tijd vanaf de ommelanden een constante guerrilla gevoerd, waardoor de Nederlanders gedwongen waren zich binnen de stadsmuren schuil te houden.⁴²³ Zo zaten ze gevangen in een omgeving die niet als thuis voelde, met glooiende straten en steegjes en huizen en muren van natuursteen. Op 30 april 1625 hebben zij de stad weer over moeten geven aan de bevelhebber van een Spaans-Portugese vloot.

Recife en andere vestigingen

Eén van de pijlers van de WIC was de kaapvaart. De Compagnie gaf officieel toestemming om Spaanse en Portugese schepen te kapen en de inkomsten hieruit waren aanzienlijk. De jaren na het verlies van

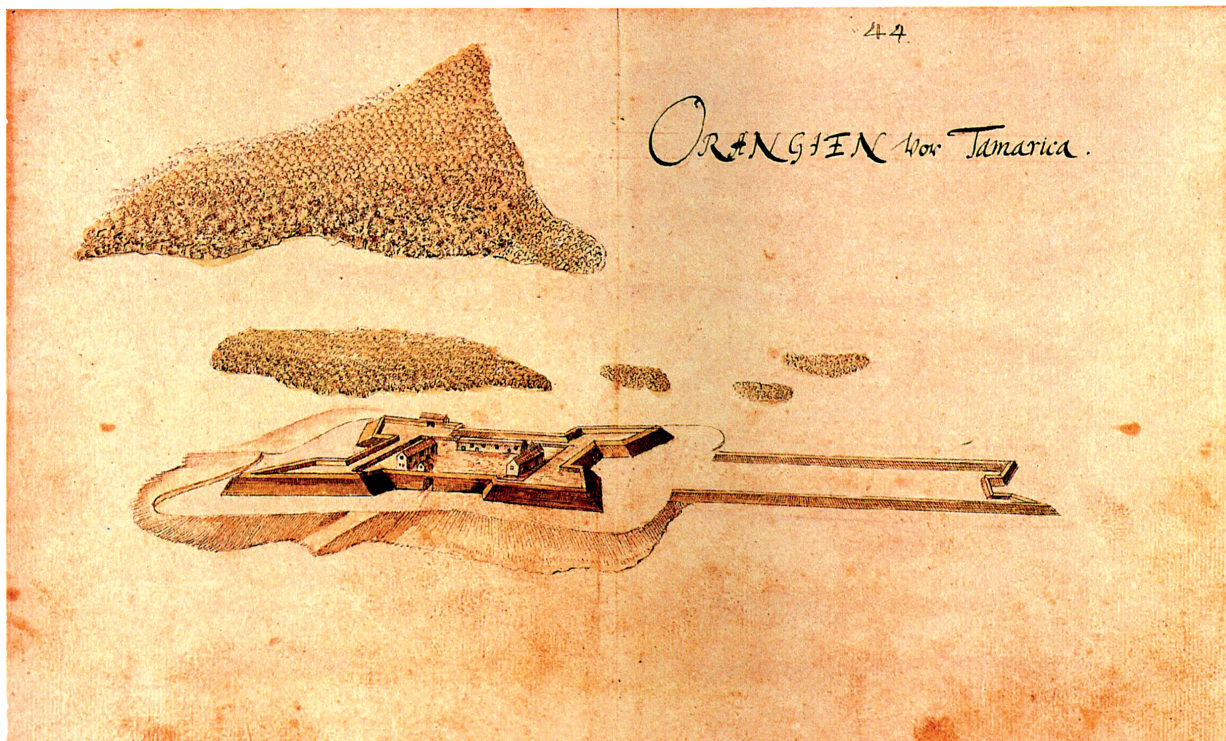
São Salvador werden het meest succesvol voor de kapers. Vele rijk beladen schepen werden veroverd en na verdeling bleef zoveel over, dat de WIC besloot het geld te investeren in een nieuwe poging om de suikerplantages in Brazilië te veroveren. Er werd een vloot uitgestuurd van zevenenzestig schepen en zeventuizend man, waar onder enkele ingenieurs.⁴²⁴ Het bevel luidde, om na een snelle verovering van Noordoost-Brazilië, ook Rio de Janeiro, Buenos Aires en São Salvador in bezit te nemen.⁴²⁵ In 1630 werd het eerste doel veroverd: Olinda, de hoofdstad van de *Capitania Pernambuco*. De stad was gebouwd op heuvels met uitzicht op de kleine havenplaats Recife, gelegen aan de monding van de Capibaribe en Beriberibe. De suikeroogst van het achterland moest langs Recife, waar ook de grote opslagplaatsen waren. Het centrum van activiteiten lag echter in Olinda en weer zaten de Nederlanders gevangen in een typisch Portugese stad. Echter, dit keer pakten zij het anders aan. Door zijn lage ligging bood Recife ideale omstandigheden om een vertrouwde Nederlandse stad te gaan bouwen. Besloten werd om Olinda te verlaten en Recife tot het nieuwe centrum te maken. Olinda werd verwoest en de bruikbare bouwmaterialen werden overgebracht naar Recife. Om de nieuwe

hoofdstad werd een keten van forten en redoutes aangelegd, je zou kunnen zeggen een Nederlandse waterlinie in Brazilië. Grote forten werden gebouwd zoals fort de Bruyn (*Forte do Brum*), fort Frederik Hendrik (*Forte das Cinco Pontas*), fort Ernestus (*Forte do Ernesto*) en een waterfort, fort Waerdenburgh (*Forte Waerdenburgh / Forte das Três Pontas*), met daartussen stadswallen en redoutes. Hierbij konden de Nederlanders hetzelfde systeem gebruiken dat ze thuis gewend waren, omdat de bodem van de rivierdelta hiervoor uitermate geschikt was.

Op een schilderij van Recife door Gillis Peeters is goed te zien hoe de stad met zijn fortificaties in de rivierdelta is gebouwd.⁴²⁶ Het zand uit de gegraven grachten werd gebruikt om een wal te maken. Takken waren nodig om de wallen te verstevigen. Omdat de Portugezen een guerrilla tegen de bezetters voerden, was het gevaarlijk om buiten de stad te gaan. Daarom werden expedities uitgerust om behalve voedsel ook hout uit de omgeving te halen.⁴²⁷ De bouwmaterialen kwamen veelal uit Olinda maar ook werden bakstenen, balken, planken en zelfs gehele huizen uit Nederland aangevoerd.⁴²⁸ De bakstenen werden gebruikt voor de bouw van belangrijke gebouwen, huizen en poorten. Het stratenpatroon dat voor Recife werd gebruikt,

Afb. 4. Recife, gezien vanaf het hoger gelegen Olinda. Gillis Peeters (1637). (bron: RKD).

Afb. 5 'Orangien vor Tamarica'. Tekening in vogelvluchtperspectief van het fort Oranje. Caspar Schmalkalden, 1642. (bron: vrij naar Die wundersamen Reisen des Caspar Schmalkalden nach West- und Ostindien 1642–1652).

Afb. 6. Fort Oranje op het eiland Itamaracá bij eb. (foto: auteur).

Afb. 7. De Hollandse poort van fort Oranje (1631) werd in 2003 ontdekt tijdens opgravingen. De poort was ingepakt tussen de muren van het later gebouwde Portugese fort. (foto: auteur).

kwam overeen met dat van een Nederlandse stad en ook de verkaveling met smalle hoge huizen werd uit Patria* overgenomen.⁴²⁹ In *Recife Antigo*, het oude centrum van Recife zijn dit stratenpatroon en deze verkaveling nog steeds terug te vinden. In 2002 is bij opgravingen van de uit 1636 stammende synagoge naar boven gekomen, dat het huidige pand ooit was gebouwd op de oorspronkelijke Nederlandse fundamenteën.⁴³⁰

Pas in 1631 durfden de Nederlanders verder te gaan met hun veroveringsplannen. Er vertrokken expedities naar de noordelijker gelegen *Capitanias* Itamaracá, Paraíba en Rio Grande do Norte. De kolonie, die hier tot 1654 zou bestaan, werd 'Nieuw Holland'

genoemd. Op het eilandje Itamaracá bouwden zij een schans die later werd uitgebreid tot een fort, genaamd Oranje. De keuze voor een locatie viel op een plek op een landtong wederom in een waterrijke omgeving. In dit geval werd een duin uitgezocht waarvan de top werd uitgediept en tot binnenplaats gemaakt. Met het zand dat uit het duin en de gegraven droge gracht kwam werden de wallen en bastions gemodelleerd. Om het verwaaien van het zand tegen te gaan werd klei als bovenlaag aangebracht. De Duitse soldaat Caspar Schmalkalden (1616-1673) houdt een dagboek bij van zijn tijd in Brazilië en geeft met zijn tekening in vogelvluchtperspectief een mooi inzicht in het Nederlandse fort Oranje in 1642.

Afb. 8. De Nederlandse poort in Fort Margaretha (1634) in Paraíba. (foto: auteur).

Waar de Nederlanders hun vestiging op het strand maakten, hadden de Portugezen al eerder hun fort en stad *Nossa Senhora de Conceição* op een heuvel gebouwd. Weer was de tegenstelling duidelijk te zien. Portugezen voelden zich veilig in hun stenen huizen op een hoge plaats met een goed overzicht over de omgeving en de Nederlanders verscholen zich achter het water en hun wallen.

Opvallend bij de bouw van fort Oranje is, dat ervoor was gekozen om de poort aan de zee kant te maken. Met de opgravingen in 2002/2003 kwam deze oorspronkelijke poort, grotendeels gemaakt van baksteen, onder het zand te voorschijn.⁴³¹ Een verklaring hiervoor is, dat de Nederlanders zich veiliger voelden met een poort naar het water gericht, waar hun schepen lagen. De Portugezen hebben deze poort, na het vertrek van de Nederlanders, dichtgezet en hun ingang gebouwd aan de landzijde. Voor hen kwam de bedreiging immers van de zee kant. Tevens hebben zij ter versteviging, tegen de wallen van het aarden fort de blokken kalksteen gezet die tegenwoordig nog zichtbaar zijn.

Bij fort Margaretha (1634) in Paraíba werd er ook voor gekozen om de poort naar het water te richten.⁴³² Ook hier hebben de Portugezen later voor een poort aan de landzijde gekozen, maar nog steeds is deze Nederlandse poort van gele steentjes te zien. Soms uit gemak of uit andere overwegingen werd ervoor gekozen om een Portugees fort in gebruik te

nemen. *Forte Reis Magos* in *Rio Grande do Norte*, of fort Ceulen zoals de Nederlanders het noemden, is hier een mooi voorbeeld van. Het is een middeleeuws aandoend fort met steile muren gebouwd volgens het Oud-Italiaans stelsel met twee halve bastions en teruggetrokken flanken. Waarschijnlijk uit zuinigheidsoverwegingen hebben de Nederlanders besloten hier geen nieuw fort te bouwen. Fort Ceulen werd het militaire steunpunt in deze capitania.

Onderzoek aan Nederlandse forten in Brazilië

Langs de kust van Brazilië bezaten de Nederlanders een keten van forten. Een eerste inventarisatie op basis van voorlopig historisch onderzoek laat zien dat er minstens 78 verdedigingswerken in Brazilië stonden die een relatie met de Nederlandse periode hadden.⁴³³ Slechts een deel daarvan is gelokaliseerd. Omdat het onderzoek van Fort Oranje heeft aangetoond dat de Nederlanders in Brazilië hun forten ook van zand en klei bouwden, moet op een andere manier naar het landschap worden gekeken. Het is waarschijnlijk dat verloren gewaande forten nu kunnen worden teruggevonden. In Nederland is hiermee al veel ervaring opgedaan. In de jaren 70 is de Stichting Archeologie en Monument met opgravingen in de vesting Bourtange (Groningen) hierin trendsetter geweest. Naar aanleiding van vele jaren historisch

Afb. 9. Een van de twee toegangsbruggen tot de vesting Bourtange. (foto: auteur).

en archeologisch onderzoek is een reconstructie van deze vesting gemaakt, die thans één van de grootste toeristische attracties van Noordoost-Nederland is.

In het verlengde hiervan zijn in de regio door middel van archeologische *surveys* diverse ‘verdwenen’ schansen en forten teruggevonden. Dit was niet mogelijk geweest zonder een gedegen historisch onderzoek en de hulp van moderne hulpmiddelen zoals luchtfotografie en *remote sensing*. Deze ervaring wordt thans gebruikt in Brazilië. Het project *Atlas of Dutch Brazil* is sinds enige jaren bezig om het Nederlands gebouwd cultureel erfgoed in Brazilië in kaart te brengen. Nog nooit is op deze manier naar dit landschap gekeken, waardoor er veel ontdekkingen worden gedaan. In Brazilië is in de jaren 70 archeologisch onderzoek gedaan in *Forte das Cinco Pontas*⁴³⁴ en *Fortaleza de Santa Catarina* en in de jaren 90 zijn opgravingen gedaan in *Forte do Brum*.⁴³⁵

Hoewel hierbij veel Nederlandse artefacten zijn gevonden zoals aardewerk, pijpen en munten, zijn er geen sporen van Nederlandse vestingbouw aangetroffen. Uit het onderzoek van fort Oranje in 2002/2003 is gebleken dat op een andere manier naar de locaties kan worden gekeken. Het is zeer aannemelijk dat bij andere forten het oorspronkelijke Nederlandse fort met aarden wallen ook nog ingepakt zit tussen de later gebouwde Portugese muren. Hoewel Pernambuco het Nederlandse machtcentrum was waar het meeste verdedigingswerken zijn gebouwd,

is ook in andere deelstaten Nederlands erfgoed te vinden. In Paraíba zijn aanwijzingen gevonden voor het bestaan van dertien verdedigingswerken en ook in andere deelstaten kunnen sporen worden verwacht. Naast stedenplanning blijkt de typisch Nederlandse inrichting van het landschap ook uit de planning en aanleg van diverse kanalen.

Aangezien Brazilië heuvels en laagland heeft, leende het zich uitstekend voor beide bouwtradities, die tot op heden nog zichtbaar zijn. Om nu het Nederlands Cultureel Erfgoed in Brazilië in kaart te brengen is het project *Atlas of Dutch Brazil* opgezet. Aan de hand van historisch en archeologisch onderzoek zal worden getracht relevante sites te lokaliseren. Naast verdedigingswerken zal deze inventarisatie in de toekomst ook religieuze, administratieve en commerciële objecten, woonplaatsen, productiecentra en scheepswrakken betreffen. Waar mogelijk zal restauratie worden gestimuleerd en adviezen voor behoud zullen worden doorgegeven aan IPHAN, de Braziliaanse Monumentenzorg. Op de sites zullen kleine herinneringsmonumenten worden gezet, zodat de locaties kunnen worden opgenomen in toeristische routes. Door het opzetten van lokale musea en erfgoedcentra zal een bijdrage worden geleverd aan de verspreiding van kennis, en zal het tevens zorgen voor werkgelegenheid. Zo kan erfgoed positief bijdragen aan nieuwe samenwerkingen tussen landen en vakgebieden.

Afb. 10. Het 17^e eeuwse Nederlandse fort de Bruyn diende als basis voor het later gebouwde Portugese Forte do Brum in Recife. (foto: auteur).

Conclusie

Portugal en Nederland zijn allebei kleine Europese landen die aan de zee liggen. Waar Portugal de grootse economische bloeiperiode in de 16^e eeuw had, kwam dit voor de Nederlanden een eeuw later. Over de wereldzeeën werd jacht gemaakt op de Portugese bezittingen. In Azië is dit voor een groot deel gelukt en zijn de Portugezen uit India, Sri Lanka en Indonesië verdreven. In Brazilië hebben de Nederlanders in de eerste helft van de 17^e eeuw echter tevergeefs getracht de macht over te nemen. Wel is hier nog steeds goed te zien, hoe verschillende Europese bouwtradities hun stempel hebben gedrukt op de inrichting van het landschap. De Portugezen waren van huis uit

gewend om op hoger gelegen plekken, zoals heuvels en bergtoppen, hun veilige kastelen en vestingen te bouwen. Hiervoor werd het materiaal gebruikt dat voorhanden was, namelijk natuursteen. Ook Brazilië werd in de 16^e eeuw op deze manier ingericht. Bij steden als São Salvador en Olinda is dit goed te zien. De Nederlanders die in 1624 São Salvador veroverden voelden zich hier niet op hun gemak en konden het dan ook niet goed verdedigen, toen de Portugezen het een jaar later heroverden. Toen de Nederlanders bij een nieuwe aanval op Brazilië in 1630 Olinda veroverden wilden zij niet voor de tweede keer in dezelfde valkuil trappen. Het kleine havenplaatsje Recife werd

Afb. 11. Fort Schoonenborch in Fortaleza, Brazilië, door de Nederlanders gebouwd in 1649, wordt nog steeds als militaire basis gebruikt, tegenwoordig door het Braziliaanse leger. (foto: auteur).

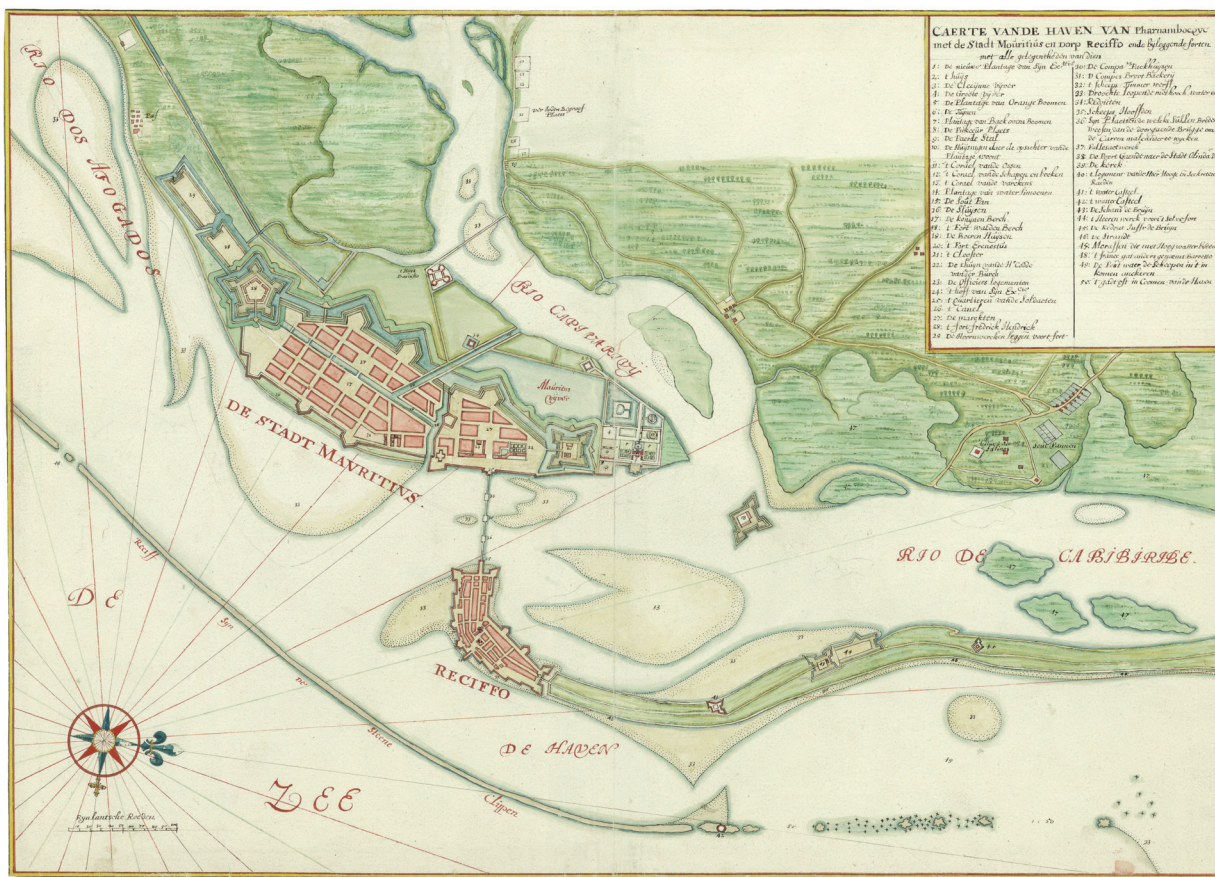
omgetoverd tot een heuse Nederlandse stad in de tropen, compleet met forten en stadswallen van aarde en zand, en met smalle hoge huizen van baksteen. Andere bouwmaterialen werden uit Olinda gehaald, omdat het belang van deze stad nu was afgenomen. Op het eiland *Itamaracá* is eenzelfde tegenstelling te zien. Voor een belegering van het Portugese stadje op de heuvel bouwden de Nederlanders het fort Oranje op zeeniveau. De kwetsbare kant van het fort met de poort was naar zee gericht, wat aangeeft dat zij zich veiliger voelden met hun schepen in de buurt.

Nadat de Nederlanders in 1654 uit Brazilië waren verdreven, breidden de Portugezen Recife uit. Het is hoofdstad van de deelstaat Pernambuco geworden en met ongeveer 3 miljoen inwoners is het tegenwoordig de grootste stad van Noordoost-Brazilië. Ook andere steden werden door de Portugezen overgenomen en enkele laaggelegen Nederlandse forten, zoals fort Oranje op het eiland *Itamaracá*, werden na enkele aanpassingen door de Portugezen voor hun eigen verdediging gebruikt. Thans brengt het Project *Atlas*

of *Dutch Brazil* het Nederlands Erfgoed in Brazilië in kaart en hoopt hiermee de al meer dan 400 jaar bestaande banden met het land te verdiepen en nog meer aan te halen.

Dankwoord

Dank gaat uit naar alle deelnemers van het project *Atlas* of *Dutch Brazil*. In dit project werken onderzoekers uit Brazilië, Spanje, Portugal en Nederland samen om, vanuit hun eigen achtergronden, een grotendeels onbekende geschiedenis in Brazilië in kaart te brengen. Speciale dank gaat uit naar de coördinator in Brazilië, Marcos Albuquerque en zijn vrouw Velda Lucena, beiden van de Universidade Federal de Pernambuco. Vanuit Spanje werkt Manuel Santos Perez van de Universidad de Salamanca aan het historisch onderzoek. Het onderzoek in Portugal valt onder de hoede van Nuno Senos van de Universidade Nova de Lisboa. In Nederland zijn Lodewijk Hulsman (historisch onderzoek), Barbara Consolini (website), Karel Braskamp (webmaster *Atlas* of *Dutch*

Afb. 12. Kaart van de haven van Pernambuco (bron: NL-HaNA, Kaarten Leupe, 4.VELH, inv.nr. 619.74).

Brazil) en Tristan Mostert (projectleider Atlas of Mutual Heritage) van groot belang. Collega Hans van Westing ben ik dankbaar voor zijn adviezen tijdens de vele jaren van het onderzoek en bij het schrijven van dit artikel.

Literatuur

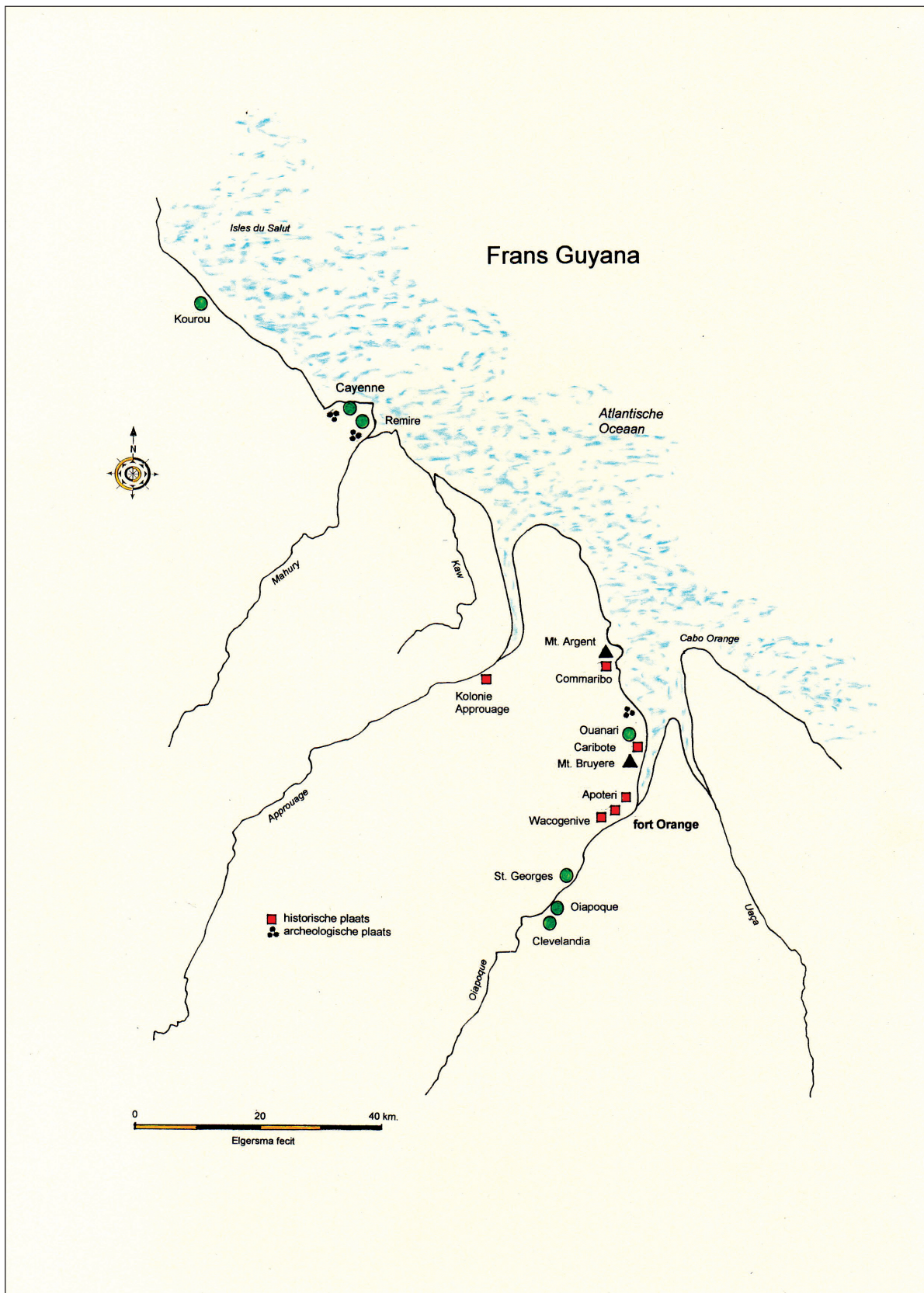
- Albuquerque, M., V. Lucena & Doris Walmsley, 1999. *Fortes de Pernambuco Imagens do passado e do presente*. Recife.
- Almeida, J. de, 1943. *Livro das fortalezas de Duarte Darnas*. Reprodução anotada, Lisboa.
- Almeida, J. de, 1946. *Roteiro dos monumentos militares portugueses*. 2 vols., Lisboa.
- Baart, J., W. Krook, A.C. Lagerweij, 1988. Fort Amsterdam, Archeologisch onderzoek op Sint Maarten, Nederlandse Antillen. in: *Bulletin KNOB*, 1988-6, p.270-277, Zutphen.
- Blaeu, J., 1649. *Tonneel der steden van 's konings Nederlanden, met hare beschrijvingen*. Amsterdam.
- Boogaart, E. van den, H.R. Hoetink, F.J. Duparc, 1979. *Zo wijdt de wereld strekt*. Tentoonstelling 1979-1980, Den Haag.
- Boxer, C.R., 1969. *The Portuguese seaborne empire, 1415-1825*. London.
- Boxer, C.R., 1977. *De Hollanders in Brazilië, 1624-1654*. Alphen aan den Rijn.
- Buiskool, H. e.a., 1983. *Oudeschans*. Scheemda.
- Carmiggelt, A., 1998. *Een fort aan de Waddenzee. Geschiedenis en archeologie van de Schans op Texel*. Haarlem.
- Dias, P., 2004. *História da arte Luso-Brasileira. Urbanização e fortificação*. Coimbra.
- Galvão, H., 1979. *História da Fortaleza da Barra do Rio Grande*. Rio de Janeiro.
- Gil, J., 1986. *Os mais belos castelos de Portugal*. Lisboa/São Paulo.
- Gonzalves de Mello, J.A., 2001: *Hollanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië*. Zutphen.
- Goulart Reis, N., 2001. *Imagens de vilas e cidades do Brasil Colonial*. São Paulo.
- Gutkind, E.A., 1967. *Urban development in Southern Europe: Spain and Portugal*. Vol. III, New York/London.

- Hefting, O.F., 2005. Towards restoration of Fort Orange. Research of Fort Orange in Brasil. In: R. van Oers & L.G.W. Verhoef (eds.). *Dutch Involvement in the Conservation of Cultural Heritage Overseas*. Delft.
- Hefting, O.F., 2006. Un típico fuerte holandés en Neuva Holanda. La investigación histórico-arqueológica del Fuerte Orange en Brasil. In: J.M. Santos Pérez & G.F. Cabral de Souza (eds.), *El desafío holandés al dominio Ibérico en Brasil en el siglo XVII*. Salamanca.
- Heyer, H. den, 2002. *De geschiedenis van de WIC*. Zutphen.
- Honoré Naber, S.P. L., 1923. *Nederlandsch-Brazilië onder het bewind van Johan Maurits, Grave van Nassau, 1637-1644*. Den Haag.
- Honoré Naber, S.P.L., 1931-1937. *Iaerlyck Verhael van de Verrichtinghen der Geotroyeerde West-Indische Compagnie in derthien boeken /door Joannes de Laet*, bewerking in vier delen van boek Johannes de Laet (periode 1624-1636), 's Gravenhage.
- Huey, P., 1985. Archaeological excavations in the site of Fort Orange, a Dutch West India Company trading fort, built in 1624. in: *Bulletin KNOB* 1985, 2/3, p.68-79, Zutphen.
- Jacobs, J., 1999. *Een zegenrijk gewest. Nieuw Nederland in de zeventiende eeuw*. Amsterdam.
- Jacobs, J. 2005. *New Netherland. A Dutch Colony in Seventeenth-Century America*. Leiden.
- Kamps, P.J.M., e.a. (eds.), 2004. *Terminologie verdedigingswerken*. Zutphen.
- Lenting, J.J., H. Van Gangelen, H. van Westing, 1993. *Schans op de grens, Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingeren.
- Mello, J.A. Gonsalves de, 2001. *Hollanders in Brazilië. De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië*. Leiden.
- Mello, U. Pernambucano de, 1983. *O forte das Cinco Pontas. Um trabalho de arqueologia histórica aplicado à restauração do monumento*. Recife.
- Mendonça de Oliveira, M., 2004. *As fortificações portuguesas de Salvador, quando Cabeça do Brasil*. Salvador-Bahia.
- Mota Menezes, J.L., 1986. *Fortificações Portuguesas no Nordeste do Brasil, Sec. XVI, XVII, XVIII*. Recife.
- Nederveen Meerkerk, H.C. van, 1989. Recife. *The rise of a 17th-century trade city from a cultural-historical perspective*. Assen/Maastricht.
- Oers, R. van, 2000. *Dutch Town Planning Overseas during VOC and WIC Rule (1600-1800)*. Zutphen.
- Oliveira Marques, A.H. de, 1972. *History of Portugal, Vol. I: From Lusitania to Empire*. New York/London.
- Paar, E., 1996. De Nederlandse school der fortificatieleer: de theoretische en praktische invloeden op de Portugese militaire architectuur in de zeventiende eeuw. In: KNOB, vol. 95, p.12-23, Zutphen.
- Paar, E., 2012. Nederlandse vestingwerken en de oorlog in Brazilië. Artikel in deze bundel.
- Stevin, S., 1594. *De sterctenbouwing*. Leiden.
- Straaten, H.S. van der, 1988. *Hollandse pioniers in Brazilië*. Franeker.
- Westing, H. van, 2006. Artefactos del período de ocupación holandesa del Fuerte Orange (Brasil). In: J.M. Santos Pérez & G.F. Cabral de Souza (eds.). *El desafío holandés al dominio Ibérico en Brasil en el siglo XVII*. Salamanca.
- Westra, F., 1992. *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604*. Alphen aan den Rijn.
- Wieder, F.L., 1925. *De stichting van New York in juli 1625*. 's Gravenhage.
- Zandvliet, K., 1998. *Mapping for Money. Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries*. Amsterdam.

Noten

- 390 Marques 1972, p. 1-5.
- 391 Gutkind 1967, p. 187-191.
- 392 Almeida 1943.
- 393 Zie: www.coehoorn.nl/terminologie-o/446-oud-nederlands-stelsel
- 394 Paar 1996; Paar 2012.
- 395 Gil 1986, p. 300-303.
- 396 Gil 1986, p. 294-295.
- 397 Gil 1986, p. 166-169.
- 398 Gil 1986, p. 174-175.
- 399 See: <http://www.amigosdoscastelos.pt>
- 400 Gil 1986, p. 162-165.
- 401 Zie: www.limes.nl
- 402 Westra 1992, p. 36-44.
- 403 Stevin 1594.
- 404 Het Oud-Nederlands stelsel is een vestingbouwkundig stelsel dat in de 16^e en 17^e eeuw, voornamelijk door Simon Stevin, werd ontwikkeld. Het wordt gekenmerkt door aarden wallen, natte grachten en bastions met rechte flanken, die haaks op de courtines staan. Voor de hoofdwal ligt meestal een onderwal of fausse-braye*. (Kamps, 2004).
- 405 Blaeu 1649.
- 406 Lenting e.a. 1993, p. 33-53.
- 407 Lenting 1983, p. 94-105.
- 408 Gastra 2002, p. 16-23.
- 409 Tegenwoordig gelegen in de stad Albany in de staat New York (V.S.)
- 410 Huey 1985, p. 71-73.

- 411 Meurs 1996; Wieder 1925.
 412 Wieder 1925, p. 61-63.
 413 Jacobs 1999, p. 200.
 414 Jacobs 2005.
 415 Baart 1988, p. 270-272.
 416 Boxer 1969, p. 106-127.
 417 Dias 2004, p. 41-43.
 418 Mendonça de Oliveira 2004, p. 56.
 419 Boxer 1977, p. 30.
 420 Tussen 1548 en 1555 maakt Hans Staden twee reizen naar Brazilië. Bij terugkomst in Hessen zet hij zijn *Warhaftige Historia* op papier. Dit boek over verre reizen, dat een jaar later ook in het Nederlands werd uitgegeven, trok de aandacht van kaartenmakers en handelaren.
 421 Straaten 1988, p. 10-16.
 422 Heyer 2002, p. 35-54.
 423 Straaten 1988, p. 32.
 424 den Heijer 2002, p. 39.
- 425 Boxer 1977, p. 62.
 426 In het midden van deze afbeelding is het Portugese 16^e eeuwse *Castelo São Jorge Velho*, met hoge muren en ronde torens, ook zichtbaar.
 427 Laet 1630, p. 147-157.
 428 Mello 2001, p. 95.
 429 Oers 2000, p. 139-149.
 430 Zie: <http://www.brasilarqueologico.com.br/arqueologia-sinagoga-kahal-zur-israel.php> (22-1-2017).
 431 Zie: <http://www.brasilarqueologico.com.br/arqueologia-forte-orange.php> (22-1-2017).
 432 Tegenwoordig *Fortaleza de Santa Catarina* in de gemeente *Cabedelo*.
 433 See: <http://www.atlasofmutualheritage.nl>
 434 Mello 1983.
 435 Zie: <http://www.brasilarqueologico.com.br/arqueologia-forte-brum.php> (22-1-2017).

Afb. 1. Kaart van Frans Guyana met de lokatie van Fort Orange. (tekening: Sjouke Elgersma).

VERRE FORTEN, VREEMDE KUSTEN

Nederlanders hebben door de eeuwen heen forten en andere verdedigingswerken op vele locaties ver van Nederland gebouwd. Meestal dienden deze ter bescherming van Nederlandse belangen. Denk hierbij aan de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) die van de Staten Generaal een geweldsmandaat kregen om oorlog te voeren met rivaliserende Europese mogendheden. En ook aan de koloniale aanwezigheid in Nederlands Indië.

Anders dan veel boeken over de VOC en de WIC is dit geen typisch verhaal over avontuurlijke ontdekkingsreizen, handel drijven, slavernij en gemakkelijk veel geld verdienen. Wel is het een boek over de vaak moeizame manier waarop Nederlanders voet aan vreemde wal hebben gezet. Regelmatig dienden daar eerst de Portugezen te worden verslagen, waarna relaties met de lokale bevolking werden opgebouwd. Die had meestal eigen vorsten, waardoor Nederlanders in regionale politieke intriges verzeild raakten, niet zelden door andere westerse landen gevoed. Daarnaast kwam men te wonen in gebieden met een ander klimaat en gevaarlijke ziekten.

In twee overzichtsartikelen en 12 meer specifieke bijdragen gaan deskundige auteurs uitvoerig in op ontwerp, bouw en bewapening van forten in alle werelddelen. Vaak zijn dit geen succesverhalen, maar reconstructies van de moeizame omstandigheden waaronder gemotiveerde militairen en avonturiers met een te klein budget er het beste van poogden te maken. Ook komt een Nederlandse ingenieur aan bod die met zijn kennis over verdedigingswerken in buitenlandse dienst kwam, evenals buitenlandse ingenieurs die voor de VOC werkten.

Door deze verhalen is steeds de werkelijkheid geweven dat de VOC en WIC geen koloniale ambitie hadden, maar slechts het doel om winst te maken. Deze realistische analyses maken dit boek tot een unieke toevoeging aan wat er reeds op dit gebied is verschenen.

STICHTING
MENNO VAN COEHOORN

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-449-3

9 789088 904493 >